

Р. Мұхаммед

*Эге университеті, Измир, Түркия
(E-mail: ragiptuhammed@gmail.com)*

***С.М. Торбекова**

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: saule_torebekova@mail.ru)*

** Байланыс үшін автор: saule_torebekova@mail.ru*

Мәмлүк-қыпшақ ескерткіштеріндегі араб тіліне енген түркі сөздері

Аннотация. Мәмлүк мемлекеті – XIII-XVI ғасырларда Мысыр мен Сирия жерін мекендеп билік жүргізген, көбіне қыпшақтардан құралған жауынгер-құлдар басқарған ел. «Мәмлүк» сөзі араб тіліндегі **مملوك** [mamluk] – иелену, билеу; «ақ құл» деген мағыналарды білдіреді. Бастапқыда әскери қызметтерде болған бұл құлдар, уақыт өте келе Мысыр мен Шам елінің негізгі әскери құрылымына айналып, аймақтағы мұсылман мемлекеттерінің саяси өміріне ықпал етіп, ақырында әскери және саяси жүйедегі басты күшке айналады. Халқының көп бөлігі арабтар бола тұра, бұл мемлекетті түркілер басқарды. Олар өз ана тілдерінде сөйлеп, басқару биліктерін қыпшақ тілінде жүргізді. Мысыр елінде мәмлүктер билігінің үстемдігі күшті болғаны соншалықты, арабтар түркі тілін, яғни қыпшақ тілін үйрене бастады. Қыпшақ тілін оқып үйрену мақсатымен бұл тілге қатысты екі тілді (арабша-қыпшақша) әрі грамматикалық оқу құралы, әрі сөздік есебінде қолжазбалар дайындалды. Бұл қолжазбалар түркі тілінің тарихын, түркі тілінің сөздік қорын, түркі тілінің оқыту әдістемесін зерттеу үшін маңызды болып табылады. Қарастырып отырған мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштердің сөздік бөлімінде дәстүрлі түрде алдымен араб сөздері, содан соң олардың түркі тілдеріндегі баламалары көрсетілген. Кей жағдайларда арабша реестр басы парсы, түркі және арамей сияқты тілдерден енген сөздермен берілген. Мұндай қолжазбаларды дайындау кезінде әрқашан классикалық араб тілі емес, сол кезеңдегі ауызекі араб тілі де қолданылған. Сол дәуірдегі ауызекі араб тілінде әр түрлі мәдениеттер мен түрлі тілдерден енген сөздер көптеп кездеседі. Зерттеу мақаламызда мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған арабша-қыпшақша сөздіктердегі реестр басындағы кейбір арабша сөздердің шығу тегі жағынан түркі сөздері екендігі анықталып, қазіргі араб диалектілеріндегі қолданыс жағдайы мен араб мәдениетіндегі орны айқындалды.

Кілт сөздер: мәмлүк-қыпшақ тілі, жазба ескерткіштер, араб тілі, сөздіктер, кірме сөздер, тілдік байланыс.

Кіріспе

Тілдің сөздік құрамының толығып кемелденуі бір ғана өзінің ішкі мүмкіншіліктері арқылы болып қоймайды. Сонымен қатар өзінде жоқ сөзді өзге тілдерден ауысып алу арқылы да тіл өзінің сөздік құрамын байытып, жетілдіріп отырады. Қаншама ғасырлық тарихы бар түркі-араб байланыстары екі халықтың да мәдениетіне, тілдік қорына айтарлықтай әсерін тигізді. Халықтардың мәдени-тілдік байланысы, белгілі бір тарихи дәуірдегі экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени өмір-тіршілігі, өзге елдермен қарым-қатынасы, әдет-ғұрпы ең алдымен оның тілінен, сөз мағынасынан айқынырақ сезіліп тұрады.

Мысыр мен Сирия жерінде өмір сүріп, шамамен үш жүз жыл бойы билік жүргізген мәмлүк-қыпшақтар жергілікті халықтардың саяси-әлеуметтік және ғылыми-мәдени өміріне қатты ықпал жасады. Мәмлүктер мемлекетінде (XIII–XVI ғғ.) арабтар саяси жағдайларға байланысты түркі, яғни қыпшақ тілін үйренуге мүдделі болды. Өйткені Мәмлүк мемлекетіндегі билеуші таптың көпшілігі қыпшақ тілінде сөйлесе, жергілікті халық араб тілінде сөйледі. Мәмлүктердің жүргізген ықпалы мен билігінің жергілікті халыққа басым болғандығынан, араб білімпаздары өз елінің мүддесі үшін араб халқына арналған қыпшақ тілін үйрену мақсатында филологиялық трактаттар, яғни грамматикалық түсіндірме әрі арабша-қыпшақша сөздіктер жазды. Мәмлүк сұлтандарына араб тілінен түркі тіліне аударатын аудармашылар қызмет етті. Осындай күрделі мәдени-тілдік қатынас жағдайында көптеген шығармалар араб тілінен түркі-қыпшақ тіліне және түркі-қыпшақ тілінен араб тіліне аударылды.

Мәмлүктер билігі кезіндегі Мысыр қоғамындағы қыпшақ тілінің сарай тілі мәртебесінде, жекелеген топтар арасында үлкен сұраныста болғандығын түркі тілінен араб тіліне енген кірме сөздерден де байқауға болады. Түркілер мен арабтардың бірнеше ғасырға созылған тарихи-мәдени қарым-қатынасы түркі және араб тілдерінде, сонымен қатар екі тілдің диалектілерінде де екі жақты кірме сөздердің пайда болуына әкелді. Араб тілінен түркі тілдеріне, түркі тілінен араб тіліне еніп, сол тілдің сөздік қорын байытып, күнделікті қолданысқа еніп кетті.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында негізгі материал ретінде XIII–XVI ғасырлар арасында Мысыр мен Сирия жерінде билік жүргізген Мәмлүк мемлекетінде өмір сүрген түркілер және кейбір араб филологтары тарапынан жазылған грамматикалық оқу құралдары мен екі тілді (арабша-қыпшақша) сөздіктер басшылыққа алынды.

Зерттеудің негізін құрайтын жазба ескерткіштер мыналар:

- *Булғат ал-Муштақ фи Лугати-т-Түрк уа-л-Қыфчақ* (сөздік);
- *Әл-каванин Әл-куллия лидабт әл-лұғат-ти-Түркия* (грамматикалық оқу құралы);
- *Китаб ат-тухфа аз-закийя фил-лугати аттуркийя* (сөздік әрі грамматикалық оқу құралы);
- *Китаб әл-идрак ли лисани әл-атрак* (сөздік әрі грамматикалық оқу құралы);
- *Китаб-и Межму-и тержұман-и Турки уә Араби уә Моғоли* (сөздік).

Жоғарыда көрсетілген мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған сөздіктерде дәстүрлі түрде алдымен сөздер араб тілінде, содан кейін олардың түркі тілдеріндегі аудармалары берілген. Алайда «*Китаб әл-идрак ли лисани әл-атрак*» ескерткішінде кішкене өзгешелік байқалады. Мұндағы сөздер алдымен түркі тілінде, содан кейін араб тілінде көрсетілген. Мұндай сөздіктер негізінен классикалық араб тіліне негізделгенімен, олардың кейбіреулері сол кезеңдегі ауызекі араб тілінде де қолданылған. Сол кезеңнің күнделікті ауызекі араб тілінде парсы, түркі және арамей сияқты тілдерден енген көптеген сөздер кездеседі. Осы кірме сөздердің ішінде түркі сөздері маңызды орын алады. Өйткені мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған сөздік және грамматикалық оқу құралдарының араб тіліне қатысты жазылған бөлімдерінде түркі сөздерінің кездесуі және бұл сөздердің арабша сөздер ретінде көрсетілуі назарымызды аударды. Аталмыш сөздіктердегі кейбір түркі сөздерінің арабша баламасын беру үшін араб тіліндегі сөздердің орнына сол кездегі ауызекі араб тілінде қолданылған түркі сөздері берілген. Кейбір түркі сөздерінің араб тіліне сіңіп кеткені сонша, араб сөзінің аудармасын түсіндіруді қажет етпей, тек **معروف** «ma‘rūf» (белгілі) сөзімен көрсетілген.

Зерттеу әдістері мен дереккөздері

Мақаламыздың зерттеу нысаны болып табылатын сөздер екі сатыда талданады. Бірінші сатыда, жоғарыда аталған мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған сөздіктерде шығу тегі жағынан

араб сөзі ретінде көрсетілген түркі сөздері әліпби тәртібі бойынша мағынасымен және түсініктемелерімен көрсетіледі. Екінші сатыда, талданған сөздердің қазіргі араб диалектілерінде қолданылуы мен мағыналарына назар аударылады.

Сонымен қатар мақаланы жазу барысында салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу, сипаттау, жүйелеу, топтау, пікірлерді қорыту әдістері мен аударма тәсілдері қолданылады.

Талдау

Зерттеудің негізін құрайтын мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған грамматикалық оқу құралдары мен сөздіктерде дәстүрлі түрде алдымен сөздер араб тілінде беріледі, содан кейін олардың түркі тіліндегі аудармалары көрсетіледі. Мысалы: غنیمة العسكر [ganimet'ul 'asker] : أولجا [olça] «олжа, әскер олжасы» (Ат-Тухфа, 26b), هئاب [hunāb]: أولو ماشنكا [ulu meške] «қарағай ағашы» (Ат-Тухфа, 37b), التيس [et-teys] : تكا [teke] «теке» (ТА, 16a).

Ал «*Kutab al-udrak li lisani al-atrak*» ескерткішінде сөздер алдымен түркі тілінде, содан соң арабша аудармасы беріледі. Мысалы: إرتا [irte]: الغد [el-gad] «ертең» (КИ, 10).

Алайда қарастырылып отырған ескерткіштерде мұндай жағдай әрқашан бірдей бола бермейді. Өйткені реестр басындағы сөздер араб тілінен басқа парсы, түркі және арамей сияқты тілдерден енген сөздермен де келтіріледі. Талданып отырған реестр басындағы осындай түркі сөздерін төмендегідей көрсетуге болады:

а) Реестр басындағы арабша сөз ретінде көрсетілген түркі сөздері:

• بچقا [buqca]: شولغاليق [şulğalıq] «ішіне киім-кешек т.б. қойып оралған төрт бұрышты мата түйіншек» (Ат-Тухфа, 8a). *buqca* < *bohça* < Т.т. *boğça* [1, 56 б.; 2, 120 б.].

Классикалық араб тілінде онша көп кездеспеген, бірақ қазіргі араб диалектілерінде *buqca*, *boqça*, *buqşa* сияқты түрлі нұсқаларда қолданылған сөз. Киімді орау үшін қолданылатын шүберек, сапалы темекі жапырағы, тәтті атауының бір түрі деген мағыналарды білдіреді. Аталмыш сөз Сирия, Мысыр, Ирак, Ливан және Алжир сияқты елдерде бүгінгі күнге дейін белсенді қолданылып келеді [3, 148 б.; 4, 53 б.; 5, с. 84].

• دبوس [dabbūs]: جوقمار [çoqmar], بولاد [bulad], مايطى [maytı], صارانا [şarana], جوموق [çomuk] «түйме, түйреуіш» (Ат-Тухфа, 15b). *dabbūs* < Т.т. *topuz* [1, s. 412-413].

Классикалық араб тілінде де, қазіргі араб диалектілерінде де өмір сүріп келген *dabbūs* сөзі түркі тілінен араб тіліне енген ең көне кірме сөздердің бірі болып табылады. [2, s. 854]. Кейбір араб дереккөздерінде *dabbūs* сөзі парсы тілінен енген делінген. Біздің ойымызша, аталмыш сөз түркі тілінен араб тіліне енген. Бүгінгі араб диалектілерінде 1) түйреуіш; 2) шашқа арналған қыстырғыш; 3) күрзі, шокпар мағыналарын білдіреді [5, 200 б.; 4, 192 б.].

• طاقية [tākiyye]: بورك [börk] «төбесінде шошағы бар, жүннен тоқылған қызыл түсті қалпақ, шашақ пішінді киіз қалпақ, куфия (араб елдерінде танымал ерлердің орамалы) астына тағылатын бас киім түрі» (Ат-Тухфа, 23b). < Т.т. *takı* «тағылатын зергерлік бұйымдар, тағылатын нәрсе» + Ар. аналық тек жұрнағы *iyye*.

Бұл сөздің шығу тегі туралы екі түрлі көзқарас кездеседі. Біріншісі, түркі тілдеріндегі *takı* + Ар. аналық тек жұрнағы *iyye* [3, 236 б.]. Екіншісі парсы тілінде *tāc* «1. тәж; 2. неке кию ғұрпында келіннің басына кигізілетін сәукеле» + Ар. аналық тек жұрнағы *iyye* [6, 1492 б.]. Османша сөздіктерде түркі сөзі ретінде көрсетілген [7, 1171 б.]. Аталмыш сөз қазіргі Сирия және Ливан араб тілінде 1) бөрікше, тақияша (таз кепей, кепеш тәрізді); 2) түнде киетін қалпақ мағыналарын білдіреді [5, с. 310].

• غوش [goşa]: فارغاشا [kargāşa] «айқай-шу, астан-кестен, у-шу» (Ат-Тухфа, 26b). *goşa* < *kargūşa* < Т.т. *kargāşa* «айқай-шу, у-шу, абыр-сабыр» [3; 520 б.].

Бұл сөз бүгінгі күні тек Сирия араб тілінде غوشة [goşa], قروشه [karvaşa] түрінде кездеседі [5, 361 б.].

• قَطُنٌ [kaṭun]: خاتون [ḥaṭun] «ханым, ханшайым, асыл әйел, қатын» (КИ, 73). ḥātun < Т.т. kaṭun «қатын, ханым, ханшайым, асыл әйел» [3, 289 б.].

КИ ескерткішіндегі kaṭun сөзінің араб тіліндегі баламасы السيدة [es-seyyide] сөзі. Алайда КИ ескерткішінің авторы Әбу Хайян араб тіліндегі түсіндірмесімен бірге kaṭun сөзі ḥātun түрінде арабшаланғанын ерекше атап өтеді [8, 73 б.]. КИ-тан бұрын жазылған ХИ ескерткішіндегі kaṭun сөзінің арабша баламасы тек ḥātun түрінде көрсетілген [9; 1545 б.]. Қазіргі Ирак, Сирия және басқа араб елдерінде «ханым, әйел есімі» мағынасындағы ḥātun сөзі кеңінен қолданылады [2, 412 б.]. Сонымен қатар, араб мақал-мәтелдерінде де жиі кездеседі: بقرش صابون تصير المرة خاتون [bgriş şabūn tşir'il-mar'a ḥātūn] «Бір тиындық сабын қарапайым әйелді әйел қылады». Бұл мақал-мәтел тазалықтың қаншалықты маңызды екенін түсіндіру үшін қолданылған [10, 202 б.]. القرچ خاتونة المحلة [el-qaṛç ḥātuneti'l-maḥalle] «Тәкаппар және өзіншіл әйел маңайдағы әйелге айналады». Өйткені ақылды және жақсы адамдар оған досындай қарайды [10, 206 б.].

• قوش [kawış]: قايىشقا [kaıyışka], قورنچوقا [kurunçka] «былғарыдан жасалған және мінетін жануардың құйрығының астынан өтетін белбеу» (Ат-Тухфа, 29а). < Т.т. қауыш «қайыс белдік, жіп тері, ұстара қайысы» [2, 467 б.].

Б. Аталай бұл сөздің түркі тіліндегі қауышқа және қурунқиқа баламасын «ергежейлі» түрінде түсіндірген [11, 56 б.]. Ғалым Е. Фазылов: «былғарыдан жасалған және мінетін жануардың құйрығының астынан өтетін белбеу, арқан былғары, қайыс» – деп түсіндіреді [12, с. 163]. Сөздің арабша баламасы قوش [kawış] классикалық араб тілінде кездеспейді, тек ауызекі араб тілінде қолданылады. قوش [kawış] сөзі негізінде түркі тілінің қауыш сөзінен енген. Сирия және Ливан араб тілдерінде түркі тіліндегі мағыналарымен бірдей болып келеді [13, 419 б.; 14, 123 б.; 5, с. 361].

• أُرْغَا [urğa]: بيراك [bayraç] «байрақ, үлкен байрақ» (КИ, 11). < Т.т. bayraç «байрақ, үлкен байрақ, таңба, символ».

КИ ескерткішінде urğa сөзінің араб тіліндегі баламасы түркі тілінен енген bayraç сөзімен берілген. urğa сөзінің көне түрі urğu ХИ ескерткішінде де кездеседі. Оның арабша баламасы КИ ескерткішіндегідей bayraç сөзімен көрсетілген [9, 1545 б.]. Қазіргі классикалық араб тілінде және қазіргі араб диалектілерінде bayraç немесе bayrağ түрінде өмір сүріп келген «bayrak» сөзі «үлкен байрақ, байрақ, ту» мағыналарында қолданылады [5, с. 93; 2, 92 б.].

• سْتَمَك [sütmek]: الطابة [eṭ-tâbe] «доп, домалақ нәрсе» (КИ, 50). eṭ-tâbe < Т.т. top «доп, домалақ нәрсе» [3, 50 б.].

КИ ескерткішіндегі sütmek сөзінің арабша баламасы түркі тіліндегі eṭ-tâbe сөзімен берілген. eṭ-tâbe сөзі араб тіліне енген түркі тілінің «доп» сөзінің арабшаланған нұсқасы. Қазіргі Алжир, Мысыр, Иордания, Сирия, Ирак және Палестина араб диалектілерінде toba, tâba, tabi түрінде және «доп, ойын добы, жүн добы» сияқты мағыналарда қолданылады [5, с. 308; 2, 852 б.].

• طُقْمَا [toqma]: الدُقْمَاق [ed-doqmaq] «балға, ағаштан жасалған балға, ерітіндіде соғу үшін қолданылатын ағаш құрал» (КИ, 65) : dokmak < Т.т. tokmak [2, 849 б.].

Бұл сөздің арабшаланған нұсқасы ed-doqmaq. КИ-тың авторы да toqma сөзінің араб тіліндегі аудармасын берген соң, бұл сөз арабшаланған ed-doqmaq екендігін айтады [8, 65 б.]. Бүгінгі араб диалектілерінде әсіресе, Мысыр мен Сирияда «ағаштан жасалған ірі балға, ерітіндіде соғу үшін қолданылатын ағаш құрал, булгур және еттен жасалған тағам түрі, барабан және т.б. ұрмалы аспаптарда ойнау үшін қолданылған құралдың бөлігі болып табылатын аспап» мағынасындағы toqmaq, deqmaq, duqmaq, doqmaq сияқты түрлі нұсқаларда кездеседі [3, 64 б.; 15, 65 б.].

• وطاق [waṭāk]: أوطار [orṭar] «отау, үлкен шатыр» (Ат-Тухфа, 38а): waṭāk < Т.т. otağ «шатыр, үлкен шатыр, командирлердің шатыры, әскерлердің орналасқан жері» [16, 975 б.].

Араб дереккөздерінде монғол шапқыншылығымен бірге келе бастаған otağ сөзі, وطاق [waṭāk], itāk إطاق [itāk], طاق [tāk] сияқты әртүрлі формаларда жазылған. Сөздіктерде «үлкен шатыр, командирлердің шатыры, әскерлердің орналасқан жері» мағынасында берілген [17, 1303 б.].

b) Араб тілінде түсіндіруді қажет етпеген сөздер¹:

• قیما [kɪma] : «белгілі бір тағам түрі» (КИ, 77). < Т.т. *kɪma* «ұсақ туралған ет, ұсақ туралған еттен жасалған тағам» [3, 285 б.].

КИ ескерткішінде кездескен *kɪma* «тартылған ет, борша» сөзінің арабша аудармасы көрсетілмей, тек نوع من الطیخ «белгілі бір тағам түрі» сөзімен түсіндірілген. *kɪma* сөзі қазіргі көптеген араб диалектілерінде «ұсақ туралған ет, ұсақ туралған еттен жасалған тағам» мағынасында кездеседі [2, 506 б. ; 13, 425б.].

• قُبُز [kɒbuz] : «белгілі музыкалық аспап» (КИ, 68; ТА, 26a). *kɒbuz* < Т.т. *kɒpuz* «шекті музыкалық аспап».

КИ және ТА ескерткішіндегі *kɒbuz* сөзі екі ескерткіште де شيء یغنی به معروف «белгілі музыкалық аспап» түрінде түсіндірілген [8, 66 б.; 18, 120 б.]. Қазіргі араб диалектілерінде «қобыз, тартатын аспап» мағынасындағы *kɒpuz* сөзі *kubuz* түрінде қолданылады [2, 524 б.].

• شش بُرُكْ [ʃiʃ börek]: «қамырдан бөлшектеп жасалған белгілі бәліш» (КИ, 55).

ʃiʃ börek < Т.т. *ʃiʃ* «істік, отқа ет қақтайтын істік» + Т.т. *börek* «бәліш, жайылған қамырдың арасына ірімшік, тартылған ет, асжапырақ және т.б. әртүрлі пішінде пісірілген қамыр ісі» [19, s. 381].

КИ ескерткішінде *ʃiʃ börek* сөзі үшін قطع من العجين تطبخ معروف «қамырдан бөлшектеп жасалған белгілі бәліш» түсініктемесі берілген. Ескерткіш авторының айтуынша, өте белгілі, танымал тағам түрі [8, 55 б.]. БМ ескерткішінде *ʃiʃ börek* сөзінің баламасы «қатпарлы бәліш» ретінде берілген [20, 134 б.]. ХИ ескерткішінде *ʃiʃbere* ретінде кездесіп, түркі тіліндегі аудармасын *ügre türk* «түрк кеспесі» деп көрсеткен [21, 406 б.]. Иордания және Сирияда *ʃiʃ börek* тағамы бүгінгі күнге дейін жасалуда және *ʃiʃbarak*, *ʃiʃbirek* атымен аталып келеді. Мағынасы: «қамырдан бөлшектеп жасалған және іші пияз және ақжелкенмен толтырылған бәліш» дегенді білдіреді [3, 122 б.; 2, 796 б.].

Қорытынды

Мәмлүктер билігі кезінде дүниеге келген арабша-қыпшақша сөздіктердегі реестр басында берілген түркіше кірме сөздер немесе арабша түсіндіруін қажет етпеген тек معروف «ma‘rûf (белгілі)» сөзімен көрсетілген 13 түркі сөзі анықталды. Анықталған түркі сөздері сол кезеңдегі күнделікті өмірде қолданылған құрал-саймандар, тамақ, киім-кешек, қару-жарақ және т.б. байланысты сөздер болып табылады. Сондай-ақ сөздердің қазіргі араб диалектілеріндегі қолданысы айқындалды.

Бұл зерттеу түркітануға немесе түркі-араб тарихи байланыстары тұрғысынан қандай үлес қосады? Біздің пікірімізше, бұл зерттеу әр түрлі аспектілерде көрініс табады. Біріншіден, араб тіліне енген түркі сөздері тіпті XIII ғасырда-ақ араб тілінің ауызекі тілінде толығымен орнығып арабшаланған. Бұған қоса, қазіргі уақытқа дейін бұл сөздердің араб мәдениетінде, тіпті мақал-мәтелдерінде ғасырлар бойы өзінің өмір сүруін сақтағаны анықталды. Екіншіден, мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған екітілді (арабша-қыпшақша) сөздіктер тек қана түркітану үшін ғана емес, сонымен қатар қазіргі араб диалектілерін зерттеу үшін де маңызды. Мұндай қолжазбаларды барынша тиімді пайдалану үшін осы қолжазбаларда қолданылған араб тілінің лексикалық ерекшеліктерін зерттеу қажет. Әйтпесе, түркі сөздерінің мағынасының түсіндірілуі мен талдануы толық болмайды. Зерттеуіміздің ең негізгі мақсаты да осындай зерттеулерге түрткі болу.

Қысқартулар:

БМ: *Булғат ал-Муштақ фи Луғати-т-Түрк уа-л-Қыфчақ*

¹ Зерттеуіміздің негізін құрайтын ескерткіштерде кейде араб тіліндегі сөздің аудармасын түсіндіруді қажет етпей معروف [ma‘rûf] «белгілі» сөзімен көрсетілген.

XI: *Xulliyat ul-Insan va xulafat ul-lisan*

KI: *Kitab al-idrak li lisan al-atrak*

TA: *Kitab-u Mejmua-u terjuman-u Turki u Arabi ya Mogoli*

At-Tuxfa: *Kitab at-tuxfa az-zakiya fil-lugati at-turkiya*

T.t. – türki tili

Ar. – arab tili

Әдебиет

1. Eren H. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. – Ankara: Bizim Büro Basım Evi, 1999. – 512 s.
2. Karağaç G. Türkçe Verintiler Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008. – 957 s.
3. Eredi M.H. Mevsu'ât Haleb el-Muqârene. – Halep: Matba'at'u Cami'at Haleb, 1988. – 7 Cilt. – 3115 s.
4. Spiro S. An English-Arabic Vocabulary of the Modern and Colloquial Arabic of Egypt. – Beyrut: Librairie du Liban Publishers, 1999. – 659 s.
5. Эль-Массарани М., Сегаль В.С. Арабско-русский словарь сирийского диалекта. – Москва: Русский язык, 1978. – 552 с.
6. Abdurrahim Y. Mevsu'ât'ul- 'Amiyyeet'ül-Suriyye. – Şam: Vezarat'ul Şağafa, 2012. – 2645 s.
7. Sami Ş. Kâmûs-ı Türkî / Hazırlayan: Paşa Yavuzarslan. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010. – 1626 s.
8. Caferoğlu A. Abû - Hayyân. Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Etrâk. – İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931. – 305 s.
9. Kaymaz Z. İbni Mühennâ'nın Sözlükçülük Anlayışı Hakkında Bir İnceleme Arapça Dışındaki Kelimelerle Düzenlenen Madde Başları Örneği. // I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu / Bildirileri Kitabı. – Ankara, 2014. – S. 1543-1549.
10. Mohammad R. Bazı Arap Lehçelerindeki Atasözlerinde Geçen Türkçe Kelimeler / Dil Araştırmaları Dergisi. – 2015. – S. 199-213.
11. Atalay B. Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye. – İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1945. – 350 s.
12. Фазылов Е., Зияев М. Изысканный дар тюркскому языку. – Ташкент: Издательство «Фан» Узбекской ССР, 1978. – 255 с.
13. Dozy R. Supplément aux Dictionnaires Arabes. – Leiden: E.J. Brill, 1927.
14. Rafeal N. Garâibü'l-Lehçeti'l Lübnaniyye ve'l Suriyye. – Beyrut: El-Matba'at'ul Katolikiyye, 1957. – 216 s.
15. Prokosch E. Osmanisches Wortgut Im Ägyptisch Arabischen. – Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983. – 141 p.
16. Bustânî B. Muhîtü'l-Muhît. – Beyrut: Mektebetü'l- Lübnan, 1987. – 994 s.
17. Raed A. Mongolian Phrases in the Mamluk Era Literature and Books of Its Historians from (648 – 803 H) / Mecelletü'n- Necah, 2008. 22. – sayı 4. – S. 1299-1329.
18. Toparlı R., Çöğenli M.S., Yanık N.H. Kitâb-ı mecmû-ı tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000. – 200 s.
19. Tietze A. Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. – İstanbul-Wien: Simurg Yayınları, 2002. – 900 s.
20. Al-Turk G. Et- Tuhfetü'z- Zekiyye fi'l- Lugati't- Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi. / Yüksek Lisans Tezi. – Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006. – 380 s.
21. Karagözlü S. İbnü Mühennâ Lügati Türkçe Kısmı. – Ankara: Kesit Yayınları, 2018. – 421 s.

Reference

1. Eren H. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. Ankara, Bizim Büro Basım Evi, 1999. 512 p. [in Turkish].
2. Karağaç G. Türkçe Verintiler Sözlüğü. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008. 957 p. [in Turkish].
3. Eredi M.H. Mevsu'ât Haleb el-Muqârene. Halep, Matba'at'u Cami'at Haleb, 1988. 7 Cilt. 3115 p. [in Turkish].
4. Spiro S. An English-Arabic Vocabulary of the Modern and Colloquial Arabic of Egypt. Beyrut, Librairie du Liban Publishers, 1999. 659 p.
5. El-Massarani M., Segal V.S. Arabsko-russkij slovar' sirijskogo dialekta [The Arabic-Russian Dictionary of the Syriac Dialect]. Moscow, Russkij yazyk, 1978. 552 p. [in Russian].

6. Abdurrahim Y. Mevsu 'ât'ul- 'Amiyyeet'ül-Suriyye. Şam, Vezarat'ul Şakafa, 2012. 2645 p. [in Turkish].
7. Sami Ş. Kâmûs-ı Türkî. Hazırlayan: Paşa Yavuzarslan. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010. 1626 p. [in Turkish].
8. Caferoğlu A. Abû - Hayyân. Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Etrâk. İstanbul, Evkaf Matbaası, 1931. 305 p. [in Turkish].
9. Kaymaz Z. İbni Mühennâ'nın Sözlükçülük Anlayışı Hakkında Bir İnceleme Arapça Dışındaki Kelimelerle Düzenlenen Madde Başları Örneği. In: I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu. Bildirileri Kitabı. Ankara, 2014. P. 1543-1549. [in Turkish].
10. Mohammad R. Bazı Arap Lehçelerindeki Atasözlerinde Geçen Türkçe Kelimeler. In: Dil Araştırmaları Dergisi. 2015. P. 199-213. [in Turkish].
11. Atalay B. Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye. İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1945. 350 p. [in Turkish].
12. Fazylov E., Ziyaev M. Izyskannyj dar tyurkskomu yazyku [An exquisite gift to the Turkic language]. Tashkent, Izdatel'stvo «Fan» Uzbekskoj SSR, 1978. 255 p. [in Russian].
13. Dozy R. Supplément aux Dictionnaires Arabes. Leiden, E.J. Brill, 1927.
14. Rafeal N. Garâibü'l-Lehçeti'l Lübnaniyye ve'l Suriyye. Beyrut, El-Matba'at'ul Katolikiyye, 1957. 216 p. [in Arabic].
15. Prokosch E. Osmanisches Wortgut Im Ägyptisch Arabischen. Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1983. 141 p. [in German].
16. Bustânî B. Muhîtü'l-Muhît. Beyrut, Mektebetü'l- Lübnan, 1987. 994 p. [in Arabic].
17. Raed A. Mongolian Phrases in the Mamluk Era Literature and Books of İts Historians from (648 – 803 H). Mecelletü'n- Necah, 2008. 22. sayı 4. P. 1299-1329.
18. Toparlı R., Çöğenli M.S., Yanık N.H. Kitâb-ı mecmû-ı tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî. Ankara, Türk Dil Kurumu, 2000. 200 p. [in Turkish].
19. Tietze A. Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. İstanbul-Wien, Simurg Yayınları, 2002. 900 p. [in Turkish].
20. Al-Turk G. Et- Tuhfetü'z- Zekiyye fi'l- Lugati't- Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi. Yüksek Lisans Tezi. Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006. 380 p. [in Turkish].
21. Karagözlü S. İbnü Mühennâ Lügati Türkçe Kısmı. Ankara, Kesit Yayınları, 2018. 421 p. [in Turkish].

R. Muhammed

*Ege University, Izmir, Turkey
(E-mail: ragipmuhammed@gmail.com)*

***S.M. Torebekova**

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: saule_torebekova@mail.ru)*

**Corresponding author: saule_torebekova@mail.ru*

Turkic borrowings in the Arabic language of the Mamluk-Kipchak written monuments

Abstract. The Mamluk state is a country consisting mainly of Kipchaks who ruled Egypt and Syria in the XIII-XVI centuries. Those Kipchak personalities came to power from slaves-Warriors. The word *Mamluk* in Arabic [malaka] – possession, power; means “white slavers”. These slaves, who were originally in military service, eventually became the main military structure of Egypt and Syria, contributing to the political life of the Muslim states in the region. Thus, it becomes the main force in the military and political system. Although most of the population was Arabs, this state was ruled by the Turks. They spoke their native language and ruled in the Kipchak. In Egypt, the rule of the Mamluk authorities was so strong that the Arabs began to learn the Kipchak language. In order to study the Kipchak language, a bilingual (Arabic-Kipchak) grammar manual and a dictionary-based

manuscript have been prepared for this language. These manuscripts are important for studying the history and word stock of the Turkic language, and also methods of teaching the Turkic language. The dictionary section of manuscripts written in the Mamluk-Kipchak language under consideration traditionally shows first Arabic words, and then their equivalents in Turkic languages. In some cases, the head of the Arabic registry is represented by words such as Persian, Turkic, and Aramaic. In the preparation of such manuscripts, not always classical Arabic was used, but also spoken Arabic of that period. In the spoken Arabic language of that era, many words came from different cultures and different languages. In our research article, it was determined that some of the Arabic words at the beginning of the register in Arabic-Kipchak dictionaries written in the Mamluk-Kipchak language are Turkic words of origin, the state of use of these words in Modern Arabic dialects and their place in Arabic culture.

Keywords: Mamluk-Kipchak language, written texts, Arabic language, dictionaries, loan words, language communication.

Р. Мухаммед

*Эгейский университет, Измир, Турция
(E-mail: ragiptuhammed@gmail.com)*

***С.М. Торбекова**

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: saule_torebekova@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: saule_torebekova@mail.ru*

Тюркизмы в арабском языке мамлюк-кипчакских памятников

Аннотация. В государстве мамлюков, господствовавшем на территории Египта и Сирии в XIII-XVI вв., правители были выходцами из кипчакских воинов-рабов. Слово **مملوك** [*mamluk*] – мамлюк в переводе с арабского означает «владеть, править»; «белый раб». Эти рабы, первоначально отбывавшие воинскую повинность, со временем составили основной костяк вооруженных структур Египта и Сирии, и, оказав большое влияние на политическую жизнь в регионе, в конечном итоге, представляли главную силу в военной и политической системе этих государств. Несмотря на то, что большую часть населения составляли арабы, государство управлялось тюрками, которые говорили на своем родном языке и в управлении также использовали кипчакский язык. Власть и влияние кипчаков-мамлюков в Египте были настолько сильными, что арабы вынуждены были изучать кипчакский язык. Для изучения кипчакского языка в Египте появились рукописные двуязычные (арабско-кипчакские) грамматики и словари. Эти рукописи в настоящее время важны для изучения истории тюркских языков, их лексики, методов обучения тюркским языкам.

В данной статье исследуется один из таких словарей, в котором мамлюкско-кипчакские надписи (словники) традиционно написаны на арабском языке, а затем даны их тюркские эквиваленты. В некоторых случаях начало арабского реестра представляются словами из персидского, арамейского и тюркских языков. Нами установлено, что при написании указанных рукописей использовался не только классический арабский язык, но и разговорный арабский язык тех эпох, в составе которого были множество лексем из разных языков, а значит и разных культур.

В процессе исследования мы выявили, что некоторые слова в начальных реестрах арабско-кипчакских словарей, имеют тюркское происхождение, написаны на мамлюкско-кипчакском языке, занимают свое место в арабской культуре и используются в современных арабских диалектах.

Ключевые слова: мамлюкско-кыпчакский язык, письменные памятники, арабский язык, словари, заимствованные слова, языковые контакты.

Авторлар туралы мәлімет:

Рағып Мұхаммед, Ph.D., түркі тілдері және диалектілері бөлімінің ғылыми қызметкері, Эге университеті, Эрзене, 35040, Борнова, Измир, Түркия.

Торбекова Сауле Максұтовна, түркітану кафедрасының Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Ragıp Muhammed, Ph.D., Researcher of the Department of Turkic Languages and Dialects, Ege University, Erzene, 35040, Bornova, İzmir, Turkey.

Torebekova Saule Maksutovna, Ph.D., Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Рағып Мұхаммед, Ph.D., научный сотрудник кафедры тюркских языков и диалектов Эгейского университета, Эрзене, 35040, Борнова, Измир, Турция.

Торбекова Сауле Максұтовна, Ph.D., кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.